

ӘОЖ 343.237

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚҚА СЫБАЙЛАС ҚАТЫСУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Досмағанбет Ғайни Мұратқызы

dosmaganbet.gayni@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Заң факультетінің 2 курс
студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., доцент Муратханова М.Б.

Қылмысқа сыбайлас қатысу, қылмыстық құқықтағы ежелден келе жатқан институттардың бірі болып табылады. Бірнеше адамның қылмысты бірлесіп жасағаны үшін жауапкершілікке байланысты нормалар, ортағасырдағы құқықтық әдебиеттерде де қамтылған.

Қылмысқа сыбайлас қатысудың ерекшелігі алдын ала келісу арқылы бірнеше адамның бір қылмысты жасап, ортақ мақсатқа жетуі. Көп жағдайларда, қылмыскер жалғыз әрекет етсе, қылмысты жасауға немесе аяғына дейін жеткізуге шамасы жетпейді. Мысалы, қылмыс қару-жарағының немесе құралдарының болмауынан, дене күшінің жетпеуінен, шешім қабылдай алмауынан және т.б. себептерден қылмыс жасалынбайды немесе аяғына дейін жетпейді. Бірақ, басқа адамдармен бірігіп, ол кеңестер бері, айдап салу, көмектесу арқылы немесе басқа да тәсілдермен бірлескен қылмысқа қатыса алады. Өйткені біріккен қылмыстық әрекет арқылы қылмыс жасау жеңілдейді. Сонымен қатар, бірнеше адамдарды біріктіру арқылы ғана жасалынатын қылмыстар бар. Олар: бандитизм, қылмыстық қоғамдастық құру және оған басшылық ету, сол сияқты оған қатысу, терроризм актісі, террористік топ құру, оған басшылық ету және оның әрекетіне қатысу, террористік не экстремистік әрекетті ұйымдастыру мақсатында адамдарды азғырып көндіру немесе даярлау не қаруландыру, ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым құру және оларға басшылық ету, сол сияқты оларға қатысу, билікті күшпен басып алу немесе билікті күшпен ұстап тұру, қарулы бүлік және т. б.

Қазақстан Республикасында қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысудың ұғымы Қазақстан Республикасының 2014 жылы қабылданған Қылмыстық кодексінің 27-бабында " Екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасауға қасақана бірлесе қатысуы қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу деп танылады", - делінген.

Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысу қылмыстық құқық бойынша қылмыс жасаудың ерекше нысаны ретінде қарастырылады, себебі, жеке-дара қылмыс жасауға қарағанда, қылмыстық құқық бұзушылықты сыбайлас жасаудың қауіптілік дәрежесі және келтіретін залалы да зор болады. Бірнеше адамның күш біріктіріп бір немесе бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықты жасауы, қатысушылардың өзара бірін бірі қолдауы, қылмысты жасауды жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен бірге қылмыстық заң қорғайтын қоғамдық қатынастарға үлкен қауіп келтіреді немесе соны келтіру қаупін туғызады. Қылмысты жасауды осылай жүзеге асыру қылмысты іс-әрекеттің өзін жоюға, қайсібір жағдайларда бір адамның қолынан келмейтін қылмыстық құқық бұзушылық жасауды дайындауға немесе жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қылмысқа сыбайлас қатысу институтын тереңірек талдау үшін қылмыстық құқық теориясында сыбайлас қатысудың объективті және субъективті белгілері бар. Және сыбайлас қатысуды анықтауда, төрт объективті және екі субъективті белгілері қарастырылады.

Сыбайлас қатысудың бірінші объективті белгісі – қатысушылардың саны, яғни, екі немесе одан да көп адамның болуы. Жеке-дара жасалған қылмыстық құқық бұзушылық сыбайлас қатысу болып саналмайды. Және қатысушылар әрекетке қабілетті, белгілі бір жасқа толған болуы тиіс.

Сыбайлас қатысудың екінші объективті белгісі – қатысушылардың қылмысқа жай ғана қатысуы емес, бірігіп қатысуы. Сол себепті, алдын ала келісілмей, әркім өз бетінше жасап жатқан бірақ, бір жерде, бір уақытта жасалған қоғамға қауіпті іс-әрекет, қылмысқа сыбайлас қатысу деп саналмайды.

Сыбайлас қатысудың үшінші объективті белгісіне келсек, ол, барлығына бірдей, ортақ мақсаттың болуы, және қылмыстың жасалуына барлық қатысушылар өзінің үлесін қосуы.

Төртінші объективті белгісі – қылмысқа қатысушылардың бір-бірімен тығыз байланысы. Бұл белгінің мәні, барлық қатысушылар өзара келісіммен, ұйымдастырушының ұйымдастыруымен, орындаушымен бірге барлығының ортақ мақсатқа жетуі үшін біріге жұмыс жасауы.

Объективті белгілер субъективті белгілермен тығыз байланысты болады. Әрбір сыбайлас қатысушы өзінің әрекетінің қоғамға қауіпті екенін білуі керек.

Қылмысқа сыбайлас қатысудың субъективті белгілеріне мыналар жатады:

- 1) қатысушылардың мақсатының бір болуы;
- 2) барлық қатысушылардың әрекеті тек қасақана ниетте жасалуы, абайсыздықпен істелетін қылмыстарда қылмысқа сыбайлас қатысушылық болмайды.

Қылмыстық құқықта қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайластықпен қатысушылар: орындаушы, ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші болып бөлінеді. Оларды бұлай бөлуге қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайластықпен қатысудағы атқаратын іс-әрекетінің мәнісі мен дәрежесі негіз бола алады. Қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушыларды осылай бөлудің олардың жауаптылығын негіздеу, іс-әрекеттерін дұрыс саралау және жаза тағайындағанда әрқайсысының ерекшеліктерін, атқарған ролін, қабілетін ескеру үшін маңызы өте зор.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодекстің 28-бабының 2-тармағына сәйкес "қылмыстық құқық бұзушылықты тікелей жасаған не оны жасауға басқа адамдармен (бірге орындаушылармен) бірлесіп тікелей қатысқан адам, сондай-ақ жасына, есінің дұрыс еместігіне немесе осы Кодексте көзделген басқа да мән-жайларға байланысты қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын басқа адамдарды пайдалану арқылы, сол сияқты іс-әрекетті абайсызда жасаған адамдарды пайдалану арқылы қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам орындаушы деп танылады", - делінген.

Қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушы қылмыстық құқық бұзушылықты жеке өзі немесе оны бірнеше басқа адамдармен қоса орындап, тікелей жүзеге асыруы мүмкін, мысалы, топ болып әйелді зорлау, үйді тонау, кісі өлтіру. Қайсыбір жағдайларда қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі болып танылатын жасқа толмаған адамдарды пайдалану арқылы қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам қылмыстық құқық бұзушылықтың

тікелей орындаушысы болады. Немесе есі дұрыс емес адамды кісі өлтіруге пайдаланса, онда оны пайдаланған адамның өзі қылмысты орындаушы, ал есі дұрыс емес адам қылмыстық құқық бұзушылық істеудің құралы болып табылады. Егер абайсыздықпен әрекеттенген адамды пайдалану арқылы қылмыстық құқық бұзушылық жасалса да, қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушы болып соны пайдаланған адамның өзі танылады.

Орындаушының арам ниетінің мазмұны мынандай болып табылады:

а) адам қылмыстық құқық бұзушылықты басқалардың көмегімен (біреу болса да) істелгенін сезеді;

б) қылмыстық құқық бұзушылықтың нәтижесінің жалпы зардабын болжайды; в) соның болуын тілеп немесе соған саналы түрде жол береді. Қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушылардың әрекеті ҚК-нің 28-бабы, 2- бөлігіне сілтеме жасалмастан ҚК-нің Ерекше бөлімінде көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылық құрамы бойынша тікелей сараланады.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасауды ұйымдастырған немесе оның орындалуына басшылық еткен адам, сол сияқты қылмыстық топты құрған не оған басшылық еткен адам ұйымдастырушы деп танылады(28-баптың 3-тармағы). Ұйымдастырушы қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушылардың ішіндегі ең қауіптісі болып табылады. Қылмысты ұйымдастырушылардың әрекеті көбінесе тұрақты қылмыстық топ құруға байланысты болады.

Ұйымдастырушылар объективтік жағынан алғанда қызметі қылмыстық құқық бұзушылыққа

қатысушыларды табу, оның дайындығына, жүзеге асырылуына жоспар жасау, қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушылардың арасында берік тәртіп орнату, олардың өзара міндеттерін бөлу, сондай-ақ қылмысты істеу барысында оған тікелей басшылық жасау жағынан көрінеді. Барлық жағдайларда да ұйымдастырушы, қылмыстық құқық бұзушылықты істеуді дайындағанда немесе басқарғанда олардың қатысушыларын біріктіріп, басшылық жасайды, көп жағдайларда қылмыстық құқық бұзушылық істеудің бастамашысы болады.

Кейбір ретте қылмыстық құқық бұзушылықты ұйымдастырушы өзінің ұйымдастырушылық қызметін істелген қылмыстық құқық бұзушылықтың тікелей орындаушылық қызметімен қоса атқаруы да мүмкін. Бірақ та мұндай жағдайда оның ұйымдастырушылық қызметін қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушылық қызметімен алмастыруға болмайды. Өйткені қылмыстық құқық бұзушылықты ұйымдастырушының зияндылығы орындаушыға қарағанда жоғары және қауіпті болып табылады. Ұйымдастырушы тек қана тікелей қасақаналықпен әрекет жасайды. Ол әрекетінің қоғамға қауіпті екенін біле тұра, содан туындайтын зардаптардың болуын болжай тұра, сол зардаптың болуын тілеп істейді. Яғни басқаша айтқанда, ұйымдастырушы қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушылардың барлығының қылмыстық құқық бұзушылық әрекетінің біріктірушісі болады және сол үшін де өзі ұйымдастырған нақты қылмыстық құқық бұзушылық құрамының санкциясына сәйкес жазаға тартылады.

Айдап салушы дегеніміз басқа адамды азғыру, параға сатып алу, қорқыту жолымен немесе басқа да тәсілмен қылмыстық құқық бұзушылық жасауға көндірген адам.

Айдап салушы болашақ қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушыны әр түрлі әдіспен

қылмыс істеуге азғырып, көндіріп, оның батылдығына жігер береді. Айдап салушы (азғырушы) қылмыстық құқық бұзушылықты істеушінің сана-сезіміне, еркіне тікелей әсер етіп, оны қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тікелей жігерлендіреді. Айдап салушының өзі қылмыстық құқық бұзушылық істеуге көндірген адаммен қатынас жасауы ауызша, жазбаша, қимыл көрсету және тағы басқа сан түрлі болуы мүмкін.

Қылмыстық құқық бұзушылық істеуге біреуді көндірудің тәсілі, құралы да сан түрлі болуы мүмкін. Мұнда қорқыту, өтіну, сатып алу, сый-сияпат жасау, өз өкілдігі мен беделін пайдалану сияқты сан алуан әдістер пайдаланылуы мүмкін. Кейбір жағдайларда айдап салушы біреу емес, бірнешеу болуы да ықтимал. Айдап салудың барлық тәсілдері мен

әдістері азғыруға көнушінің еркін басуға немесе оны шатасуға әкеліп соқтырмауы керек, қайта оның белгілі бір қылмыстық құқық бұзушылықты жасауға деген жігерін қоздырып, соны істеуге деген бел байлағандыққа итермелеуі керек. Айдап салушы барлық уақытта да белсенді әрекет күйінде жүзеге асырылады. Айдап салушыны интеллектуалдық көмек берудің түрінен ажырата білу керек. Интеллектуалдық көмек беруде адам қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушының ниетін күптайды, ал айдап салушылықта қылмыстық құқық бұзушылық істеуге біреуді белсенді түрде көндіреді. Яғни, бұл екі ұғымның айырмашылығы осында. Айдап салушылық өзінің істеген іс-әрекетінің мәнін сезуге қабілеті нақты бір шешім жасайтын адам жөнінде ғана орын алады. Сондықтан да есі дұрыс емес адамды, қылмыстық құқық бұзушылық үшін кәмелеттік жасқа толмаған жасөспірімді айдап салушылықта қылмысқа қатысу тәртібі қолданылмайды, бұл жерде айдап салушының әрекеті біреу арқылы зиян келтіру ретінде бағаланады. Сол сияқты біреуді әдейілеп қасақана теріс бағытқа салып, соның қатесін пайдаланып, сол арқылы қылмыстық құқық бұзушылықты жүзеге асыру да қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайластықпен қатысудағы айдап салушылық болмайды. Мұндай реттерде ондай әрекеттерді істеген адамның өздері қылмыстық құқық бұзушылықтың тікелей орындаушысына айналып кетеді.

Субъективтік жағынан алғанда, айдап салушылық әрекеті тікелей қасақаналық арқылы

сипатталады. Өйткені айдап салушының арам ниеті біріншіден, орын алатын нақты қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективтік жағынан туындайтын барлық мән-жайларды, екіншіден, өзінің әрекетімен қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінің себепті байланысынын жалпы дамуын болжайды. Демек, айдап салушы қылмыстық құқық бұзушылық істеуге басқа біреуді көндіріп, оны нақты бір қылмыстық құқық бұзушылықты орындауға көндіреді. Егер адам қылмыстық құқық бұзушылық жасауға азғырмайтын өзінің теріс көзқарасымен көңіл-күйін білдірсе, онда ондай адамның әрекетінде айдап салушылық болмайды.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодекстің 28-бабының 5-тармағына сәйкес "кеңестерімен, нұсқауларымен, ақпарат, осы іс-әрекетті жасайтын қару немесе құралдар беруімен не оны жасауға кедергілерді жоюымен қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалуына жәрдемдескен адам, сондай-ақ орындаушыны, қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруын немесе өзге де құралдарын, осы іс-әрекеттің ізін не құқыққа қарсы жолмен қол жеткізілген заттарды жасыруға күні бұрын уәде берген адам, сол сияқты осындай заттарды иемденуге немесе өткізуге күні бұрын уәде берген адам көмектесуші деп танылады",- делінген.

Объективтік жағынан алғанда, қылмыстық құқық бұзушылыққа көмек көрсету жоғарыда көрсетілген тәсілдермен істелінетін қылмыстық құқық бұзушылықтың жүзеге асырылуына жәрдемдесу болып табылады. Тәсілдердің нақты тізбегі Қылмыстық кодекстің 28-бабының 5-бөлігінде көрсетілген. Мұнда қылмыстық құқық бұзушылық істеуге пайдаланылатын барлық тәсілдердің нысандары толық айтылған.

Көмектесушінің қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушылардан өзгешелігі, сол қылмыстық құқық бұзушылыққа көмектесу әр уақытта да орындаушының қылмыстық құқық бұзушылық іс-әрекетті істеуінің алдын алады. Өйткені қылмыстық заңда қылмыстық құқық бұзушылыққа көмектесушінің бір белгісі күні бұрын уәде беру деп бекер көрсетілмеген. Күні бұрын қылмыстық құқық бұзушылықты істелгенге дейін көмектесуге уәде берген адам ғана қылмыстық құқық бұзушылыққа көмектесуші деп табылады. Ал егер адам күні бұрын көмектесуге уәде бермей ақ орындаушының істеген қылмыстық құқық бұзушылығына көмек көрсетсе, онда мұндай адамның әрекеті Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде көрсетілген тиісті құрамдарды бірге орындаушы ретінде бағаланады.

Қылмыстық құқық бұзушылыққа көмектесу заттай (материалдық) немесе интеллектуалдық болып бөлінеді.

Заттай (материалдық) көмектесу, әдетте, белгілі бір белсенді іс-әрекеттер - құрал беру, кедергілерді жою, қылмыстық құқық бұзушылық істеуге пайдаланылатын құралдар мен

аспаптар беру арқылы жүзеге асырылады. Кейбір жағдайларда заттай көмектесу әрекетсіздік арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалы, күзетшілер мен басқа да адамдардың мемлекеттік мүлікті сақтау жөніндегі өздерінің құқылық міндеттерін орындауға күні бұрын қылмысты түрде әдейі ұқыпсыз карап, басқалардың осы мүлікті ұрлап, көп мөлшерде материалдық залалға ұшыратуына көмек беруі және тағы басқалары.

Интеллектуалдық көмектесу, әдетте, орындаушының қылмыстық құқық бұзушылық істеуге деген шешімін, жігерін нығайтуға байланысты болады. Интеллектуалдық көмектесуге қылмыстық құқық бұзушылықты істеуге кеңестерімен, нұсқауларымен ақыл беру, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық істеуге пайдаланылатын құралдар мен қару-аспаптарды, қылмыскердің өзін, қылмыстық құқық бұзушылықтың ізін, қылмыстық құқық бұзушылық жолмен табылған заттарды жасыруға, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық жолмен табылған заттарды алуға немесе сатуға күні бұрын уәде беру әрекеттері жатады. Мысалы, көмектесуші қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ең тиімді қару мен құралды қолдану туралы немесе қылмысты жүзеге асыруда пайдаланылатын көліктің түрі туралы ақыл-кеңестер беру арқылы қылмысты орындаушының ниетін жүзеге асыруға деген жігерін, шешімін арттырып, соның қылмысты ойдағыдай жүзеге асыруына демеу болады.

Қылмыстық құқық бұзушылыққа айдап салушыдан қылмыстық құқық бұзушылық үшін көмектесушінің айырмашылығы мынада: қылмыстық құқық бұзушылыққа айдап салушы, орындаушыны қылмыстық құқық бұзушылық істеуге көндіретін болса, ал көмектесуші қылмыстық құқық бұзушылық істеуге өздігінен бел байлаған адамға ақыл-кеңес, нұсқаулар беру арқылы оның қылмыс істеуге, істелген қылмысты жасыруға деген сенімін нығайтады. Бұл жерде қылмыстық құқық бұзушылыққа көмектесуші субъективтік жағынан орындаушының істейтін қылмыстық құқық бұзушылығының мәні жөнінде толық хабардар болса, одан туындайтын зардапты күні бұрын болжаумен бірге қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушының істейтін іс-әрекетіне өзінің себепті байланысының болғандығын толық сезеді және соны тілейді. Заң бойынша күні бұрын қылмыс істегенге дейін немесе қылмысты істеу барысында уәде беріп, қылмыстық құқық бұзушылықты жасыру қылмыстық құқық бұзушылыққа көмектесудің бір түрі болып табылады. Қылмыстық құқық бұзушылық аяқталғаннан кейін оған көрсетілген көмек қылмыстық құқық бұзушылыққа көмектесу емес, бұл іс-әрекет қылмыстық заңда көрсетілген жағдайда, қылмыстық құқық бұзушылықты жасыру ретінде сараланады.

Қорытындылай келе, қылмыстық сыбайлас қатысу — топтық ұйымдардың аса қауіпті нысаны, және дамып келе жатқан институт болып табылады. Қазіргі уақытқа дейін монографиялық жұмыстардың көптеген авторлары қылмысқа сыбайлас қатысуды түсіндіруде көптеген пікірталастар туындайды. Алайда, олардың барлығы "қылмысқа қатысу екі және одан да көп адамның қасақана қылмысқа бірлесіп қатысатын адамдар тобы", - деген пікірге келіседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. А.Н.Ағыбаев. ҚР-ң Қылмыстық кодексіне түсіндірме.—Алматы, 2015, 116-123б.
2. Борчашвилли И.Ш. Комментарий к уголовному кодексу РК. Общая часть(том 1), Алматы, 2015, 193-194б.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.